

АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ — ОТ „ЧЕРВЕН СМЯХ“ ДО „НОВ ПЪТ“

Любомир Стаматов

Името на този поет обикновено се свързва с така наречената „септемврийска поезия“ у нас, а представата за неговото творчество — с първата му стихосбирка „Жертвени клади“. Той е известен и като автор на една поема — „Двойник“, и книга със стихове — „Планински вечери“, които се възприемат като резултат от неговото откъсване от революционното движение на времето и затваряне в света на самотата и социалната индиферентност. Но това са, така да се каже, полюсните представи за А. Разцветников, христоматийни истини за неговия дълъг и труден път на развитие. Преди да се изяви като певец на жертвите на Септемврийското въстание през 1923 г., той участва активно в борбите на работниците, преминава и през школата на партийния литературен печат.

Роден и израснал на село (Драганово, Горнооряховско), Разцветников отрано вкухва от горчивия хляб на работника, отрано е принуден да се грижи сам за своето съществуване. През този период (от завършване на гимназията — 1916 г. до септември 1923 г.), който ние условно ще наречем „От „Червен смях“ до „Нов път“ — той прави и своите първи по-значителни опити в областта на поезията. Неговото осъществяване като поет, започнало преди участието му в сп. „Нов път“, не е добре проучено и обяснено. За сътрудничеството му в „Червен смях“ (1919—1923), литературната притурка на в. „Работнически вестник“ (1922—1923) и другите партийни издания обикновено само се споменава, без да се проследят мъчителните търсения на твореца и бавното му откъсване от влиянието на Хр. Смирненски. А периодът до „Нов път“ е интересен, защото през тези години Разцветников постепенно се изгражда като комунист и автор със свой облик. Голяма роля в това отношение изиграват няколко важни събития в неговата жизнена и творческа биография: участието в Общата транспортна стачка (1919—1920), идването в София и сътрудничеството в литературните издания на партията. Те очертават главните насоки на неговото бъдещо развитие, определят обхвата на гражданските му и творчески вълнения и търсения.

*

Пътят на Разцветников до септември 1923 г. е изпълнен не само с романтиката и благородните стремежи на младостта, но и с горчиви разочарования от живота. Действителността безстрастно опровергава красивите мечти на юношата, като му показва своята сивота и пошлост. Още в гимназията той си задава въпроса:

И днес къде? Безцелно аз блуждая
на болний свят по прашните поля...¹

Отговор на този въпрос Разцветников продължава да търси и след завършване на средното си образование през лятото на 1916 г. Би желал да следва, но университетът е затворен и осъществяването на още една мечта се отлага за неопределено време. Войната се изправя като неумолима прерада по пътя на благородните стремежи на младия човек.

Прекарал близо една година без работа на село, той е мобилизиран и зачислен на „котлова храна“ в телеграфната рота в София. Държавата бърза да се „погрижи“ и за неговото бъдеще, като му осигури място „злачно и упокойно“ — т. е. изпращане на фронта и сигурна смърт. Но за бъдещия поет службата завършва относително благополучно — след няколко месеца безсмислено маршируване по прашните казармени плацове той е уволнен по сериозни здравословни причини (затъмнение на белите дробове) и се връща в родния си край. Интересът към книгите, заниманията с поезията сега са заменени от една голяма грижа — търсенето на работа. Кратката практика в телеграфната рота му помага да постъпи като телеграфист на гара Г. Оряховица.

Случаят завежда А. Разцветников в будна работническа среда, където съществуват революционни традиции. В големия железопътен възел Г. Оряховица има изградена здрава партийна организация, работниците непрекъснато водят борба за подобряване на своето тежко материално положение. В Калтинец, където са живеели най-много железничари, партийната група и транспортният съюз всеки четвъртък свикват публични събрания, на които изнасят доклади най-видни партийни и профсъюзни дейатели. Тук активна агитаторска и пропагандаторска дейност развива смелият комунистически трибун Харалампи Стоянов. Младият телеграфист бързо се ориентира в политическата обстановка и скоро застава на страната на организирания работници, членове на БРСДП (т. с.). В началото на 1919 г. той е приет за член на партията и с радост отбелязва в едно свое писмо: „Аз напоследък зарязвах всякакви езици и се отдадох на болшеvizъм, па да видим къде ще му излезе края.“

Влизането в партията е изключително важно събитие в живота на бъдещия поет, което ще определи за дълго време както неговите граждански прояви, така също и творческите му търсения, тематични интереси и предпочитания. Животът му придобива нов смисъл и той започва да съзнава, че не си струва човек да се занимава с дребни работи „в тия революционни времена“. На какво се дължи този прелом в душата на младия човек, как да си обясним бързото идейно израстване на чувствителния, леко сантиментален младеж, който до вчера въздишаше за миналото: „Как хороши, как свежи были розы?“.

През 1917—1918 г. над планетата преминава като вихър революционният вятър на Октомври. Той събужда за нов живот надеждите на милионите отрудени хора за скорошно освобождение, ражда вярата в победата на „световната революция“. Както е известно, в нашата страна под прякото влияние на Октомврийската революция избухва така нареченото Войнишко въстание от септември 1918 г. То разкрива какви неподозирани сили дремят в недра на народа. Въпреки че е жестоко потушено и не успява, става ясно с какви средства и как трябва да се воюва за освобождението от робството на капитала. Заедно с това повсеместните протестни акции в страната за спиране на войната, женските бунтове, бягството на войниците от фронта

¹ Д. Минева, Открити ранни стихотворения от Асен Разцветников, Език и литература, год. XXII, 1967, кн. I.

и последвалата втора национална катастрофа спомагат още повече за бързото революционизиране на широките народни маси. По това време активна дейност развива и БРСДП (т. с.), която през 1919 г. е преименувана на БКП и за първи път от създаването си поставя в своята програма - максимум като задача номер едно непосредственото завземане на властта от пролетариата в съюз с бедните селяни.

Асен Разцветников израства и укрепва идейно именно в този период на бурен революционен кипеж, на болшевизация на партията. Вярното социално чувство, на което той не е бил чужд и по-рано, му помага правилно да разбере историческия размах на борбата. И той следи с интерес както победния ход на „червените борци“ в Русия, така също и борбите на работниците в Унгария, Бавария, на спартакистите в Берлин. Историческата обстановка е такава, че се създава впечатление за приближаването на „дванадесетия кобен час“ на капитализма, че е дошъл мигът на пълната и окончателна победа. И „червеният тесняк“, който завършва писмата си с „комунистически поздрав“, се включва активно в политическия живот. Той става един от основателите на партийната група в своето родно село Драганово, след като на едно събрание на анархистите разкритикува тяхната програма и тактика на борба. В историята на Драгановската партийна организация А. Коларов (Разцветников) е сочен като един от нейните ръководители и най-активни членове през периода 1919—1923 г. Той организира и младежите на село, устройва събрания и вечеринки, превзема събранията на различните буржоазни фракции, като ги превръща в партийни митинги. Плахостта и свитостта са отстъпили място на революционния кипеж, на революционния устрем. Прогресивните идеи на времето са завладели неговото съзнание и той им служи с присъщата си всеотдайност и искреност.

Положението на железничарските работници става особено тежко през лятото и есента на 1919 г. Те засилват своята борческа активност и в началото на следвоенния революционен подем излизат на предно място в борбите на българския пролетариат. И затова, когато в страната избухва Общата транспортна стачка (25. XII. 1919), сигнал за нея дават железничарите от гара Г. Оряховица. Младият телеграфист се оказва в епицентъра на борбата. В навечерието на стачката той произнася пред работниците пламенна реч, като заявява, че „единственият изход от нашето положение е смелата и решителна акция“. Избран за член на стачния комитет, Разцветников призовава железничарите към безкомпромисна борба. През дните на известната Калтинска република той редактира бюлетина на комитета, произнася речи, ръководи самодееен хор и пише сатирични стихове. Някои бивши участници в стачката още помнят неговите стихове за тогавашния министър на транспорта Турлаков:

Сурва, сурва година
по Турлакова гърбина.
Със тоягата, със кривака —
по гърбината на Турлака.

Героичната борба на стачниците, тяхната твърдост и себеотрицание въвеждат правителството и то издава прословутия указ № 58 от 10 януари 1920 г., съгласно който всички участници в стачката биват арестувани и под конвой закарани в търновските казарми. Тук стачката продължава с нови сили до 19 февруари и след 55-дневна борба е прекратена, без да успее. Но впечатлението от нея е зашеметяващо. Тя изиграва огромна роля за революционизирането на съзнанието на работническата класа у нас. По думите на Г. Дими-

тров „Общата транспортна стачка е цяла епоха в освободителното движение на българския пролетариат“¹.

В казармата Разцветников понася с твърда воля трудностите, запазва бодр своя дух, закален в класовите битки с врага. К. Зидаров, който също е от Драганово, описва подробно своята първа среща с поета в Търново: „Беше доста слаб, дори бледен, но очите му горяха с някакъв трескав пламък. Пушаше духовитости, иронизираше непрекъснато себе си и другарите си, разказваше комични случки и събития, станали през време на стачката, и сам се заливаше от смях заедно с ония, които го слушаха. Никакво униние, никаква печал, че стачката е потушена. . . Някаква непобедима вяра излъчваше този млад, слаб човек и никой не можеше да го наддума и да убие вярата му в туй, което вярва.“²

Споменът на К. Зидаров е ценен за нас, защото той разкрива един от най-трудните и героични моменти от живота на поета. Момент, когато е крепнела вярата му, закалявал се е духът му. Пред нас израства образът на борец-революционер: горд, уверен, с трескави очи и огнен поглед, логичен, ироничен. Тази характеристика на младия Разцветников трудно може да се свърже с по-късната представа за него, но тя е безспорно вярна. Издигнат на гребена на революционната вълна, той е чувствувал у себе си духовни и физически сили да участва докрай в борбата, водена в името на най-прогресивния идеал — освобождението на човечеството от игото на капитала. Участието в тази борба става за него синоним на щастие, извор на лично удовлетворение.

Но Разцветников е сложна личност, склонна не само към високи революционни пориви, но и към състояния на вгълбеност и съзерцателност, към по-комплексни емоционални преживявания. Това не е толкова противоречие, колкото доказателство за неговия богат вътрешен мир.

По време на ареста в търновската казарма А. Разцветников има щастливата възможност да се запознае по-пълно с творчеството на Д. Дебелянов. В ръцете му попада първото издание на стиховете на трагично загиналия поет. Той поглъща стиховете му „като меден въздух, който идеше от един далечен, прекрасен и недостъпен за мене свят. Въздействието им върху мене беше дълбоко и неизличимо. . . Смятам, че общението ми с поезията на Дебелянов засили и укрепи вкуса ми към стихотворенията с фабула, т. е. стихотворения, които съдържат, както се казва, една повест в себе си.“³

Това самопризнание на Разцветников ще ни помогне по-добре да разберем неговата поезия, да оперираме по-сигурно при разкриване особеностите на неговия стил, начин на композиране, на транспониране в стихове на жизнения материал. И ако се вгледаме по-внимателно в стихотворенията му от периода непосредствено преди въстанието и особено в „Жертвени клади“, ще видим, че в най-сполучливите творби обикновено има фабула, „една повест в себе си“, която той разказва с помощта на поетически художествени средства. Тази особеност в неговата поезия бе забелязана на времето си още от Мл. Иванов (Г. Цанев), който в своята рецензия за „Жертвени клади“⁴ посочи, че Разцветников винаги разказва нещо в своите стихове, но разказва поетично. Въпросът е интересен и заслужава по-специално внимание и ние ще се спрем по-подробно на него, когато стане дума за характерните черти на поета. Тук посочихме само като факт запознаването му с поезията на Дебелянов, който може да бъде полезен за литературния изследовател.

¹ Същ., т. V, стр. 342.

² К. Зидаров, Асен Разцветников. — Литературен фронт, год. XXIII, 1967, бр. 47 от 16 ноември.

³ Дебелянов лист, 1946 г.

⁴ Вж. Асен Разцветников. Нов път, год. I, 1924, кн. 15.

Въздействието на Дебелянов се засилва и от контраста между реалността (живота в казармата) и красотата на един непознат поетичен свят. Зад високия казармен зид е напирала пролетта, все повече е синеело небето, а по-горе над старинния град са горели едри копнежни звезди. В такива мигове изповедната поезия на „безволевият владетел на спомените“ наистина е била като меден въздух за младия човек, преминал през стачната борба и затворен в казармата, за да бъде „вразумен“.

След известен престой в т. нар. стачен полк в Търново А. Разцветников е изпратен по етапен ред в V пионерна дружина — Русе, сега вече на действителна военна служба. Буржоазната власт оставя в казармата онези „непокорни глави“, които отказват да подпишат декларации за примирение, за връщане на работа. Започват трудните дни на военния живот. В своите писма до Райна Савова,¹ неговата позната от Драганово, Разцветников описва еднообразието и тъпотата на военната казарма: „От ранна утрин до късна вечер ходим по учение и пренасяме складове от дрехи, обувки, понтони, каруци, ръждясали железни и пр. И затворен тук сред стените, които слухтят со невидими уши и чиито прозорци блестят со блясъка на хиляди изпитателни погледи, аз живея сянката на някакъв незнаен и отдавна погребан живот. Ни ден, ни нощ, само полусветло и мъртво небе, по което безсмислено блуждаят спомените на минали надежди и желания.“²

Но макар и затворен зад стените на казармата, той с неотслабващ интерес следи борбите на международния пролетариат, като отбелязва, че и до него достигат воплите, що Дунава влочи от бреговете на Тиса (намек за Унгарската съветска република и нейния разгром), че вижда величествения блясък на червената буря, вилнееща по двете посоки на небосклона. Той свежда чело и се покланя и на северозапад към Дюселдорф и Есен, където „скъпи мъртъвци постилат пътя на бъдещето“. В края на това писмо (от 16. IV. 1920 г.) Разцветников цитира последната строфа от своето стихотворение „На червените борци“:

Поклон, поклон, титани, пред устрема върховен,

Пред знамето червено, победно що се вей!

Поклон, творци велики на подвига чувотен,

Що светло и всевечно в душите ще живеи.

След края на цитата стои лаконичната забележка: „Чети бялата страница на сп. „Ново време“³. И наистина стихотворението е отпечатано в списанието, но цензурата е „опасала“ съдържанието, като е оставила да се чете само заглавието. Така започва сътрудничеството на младия поет в тогавашния литературен и партийен печат.

В казармата Разцветников укрепва още повече идейно, живо се интересува от най-важните политически събития в страната. От 31 май до 2 юни (1920) в София се провежда II конгрес на БКП (т. с.) и той, жаден за повече подробности, упреква Р. С., която живее в столицата, че не е ходила на конгреса: „Да бъдеш в София и да не отидеш на конгреса, за който хората от провинцията похабиха толкоз бохчи и кошници, това е цяло престъпление!“⁴ Разцветников е щастлив, че живее в епоха, „за каквато едно време, когато

¹ Тези писма, плод на близо 20-годишна дружба, сега се пазят в личния архив на Р. С. Те са около 70 на брой. Една част от тях бяха публикувани в сп. Септември, год. XX, 1967, кн. 11, а друга част от мен (Л. Ст.) в сп. Литературна мисъл, год. XIV, 1970, кн. 6, с разрешение на притежателката им.

² Септември, год. XX, 1967, кн. 11.

³ Ново време, год. XIX, 1920, бр. 15.

⁴ Септември, год. XX, 1967, кн. 11.

учехме историята на Френската революция, сме мечтали като за нещо безкрайно, далечно и невъзможно. Жалко само, че събитията вървят тъй бавно, а аз толкова много енергия пиляя на всяка стъпка, че едва ли ще доживея най-важното“ (цитатът е от посоченото по-горе писмо). Но от това неговата вяра не помръкна и той се надява, че „то ще бъде, ще бъде — вярвай ми, дано само нашите славни червеноармейци смогнат да одерат кожата на полските шляхтакджии. Тогава чорапът ще почне да се разплита по-бърже и ще дойде и нашият ред“ (от същото писмо).

Разцветников вече не е сантименталният юноша, който не вижда път в живота и въздиша тъжно за отминалите дни. Нови въпроси вълнуват неговото съзнание, нови теми нахлуват и в плахите му поетически опити. Ориентиран добре в сложната политическа обстановка, участвувал непосредствено в социалните борби на работническата класа у нас, той започва правилно да разбира една от отличителните черти на времето, в което живее. Става дума за отмирането на култа към „личността-герой“, характерен за началния период от борбите на работническата класа у нас. (Пенчо Славейков изгради в своята поезия образа на гордата, нравствено извисена, но самотна личност, откъсната от социалните проблеми на своето време.) Следвоенният революционен подем ражда нов герой — закърмен в класовите борби и въплътител в себе си силата на масите, на колектива. „Наистина — пише Разцветников на Р. С. — твърде трудно е в тия тъй чудно променливи времена да се запази докрай една постоянна поезия и мъчно може човек, възпитан в култа към личността-герой, да схване в многоликата пестрота на тълпите съвършения и символичен образ на масите-герои.“¹ (Веднага ни идва на ум известният стих на Смирненски: „В тълпите смълчана е буря велика/стопено е слънцето в тях“ — с по-късна дата, но със същото ясно разбиране на образа на този „новий Прометей“.)

Че това не е била само негова (на Разцветников) субективна преценка, свидетелствува и едно изключително характерно, темпераментно писмо на Д. Найденов до поета. Ще си позволя да го цитирам цялото, защото то разкрива основни страни от новото, колективистично съзнание на времето и подказва за въздействието, което този талантлив журналист и прекрасен комунист би могъл да окаже на Разцветников; „Енгелс казваше, нали помниш: анархистите вярват в силата на думите, а марксистите — в силата на силата. А ние сме марксисти, това е единичното ни шастие и безкрайна гордост: ние вярваме в силата и само в силата. И моят лозунг днес е само този: господи, дай ми сила, сила да презирам и сила да умра!“

Но Хенри (на латински) — ние още я нямаме напълно. Ние се родихме и растохме в най-дребнаватото време на историята и сега изведнъж се иска от нас да бъдем герои! Никога никое поколение не е било подлагано на такова преображение, на такъв грамаден растеж в толкова късо време. И пак това поколение порасте много и даде вече много герои. (Чак сега ние видяхме как се създават героите — не личностите герои, разбира се, а масите герои.) Но още е нужно, още, още, нагоре, свят почва да се вие, но нищо, да не гледаме надолу.“²

И Д. Найденов изповядва и защитава една нова концепция за съвременния герой — масите, като разкрива вярно преobraженията, на които е било подложено неговото поколение, показва грамадния му растеж в идейно отношение, изключително бързото му революционизиране под влияние на грандиозните събития на епохата.

¹ Септември, год. XX, 1967, кн. 11.

² ЦДИА, ф. 142, оп. 1, а. е. 68, л. 10—11. Писмото на Д. Н. носи дата 31 май 1920 г., Търново.

Дружбата между двамата приятели (Разцветников и Д. Найденов) датира още от ученическите им години и в нея има много светли и чисти страници. Отначало ги сближава общият интерес към света на литературата и изкуството, недоволството от устройството на света. В едно от ранните си писма до поета Д. Найденов прозорливо пише, че „днес светът, рахатлъкът, яденето и пиенето, жените, парите, славата, всичко принадлежи на коварните“, и изказва съгласието си с него, че „враговете са коварни, подли, вероломни, пъстри, сганни“¹.

В архива на поета се пазят 18 писма на Найденов до него от периода март 1918 до 1920 г., които са непосредствен документ за вълненията и преживяванията на младите хора от това време. Трябва само да се съжалява, че не са се запазили и писмата на Разцветников, за да се възстанови ценното епистолярно наследство на двамата приятели, а заедно с това да се даде и попълнен отговор на въпросите за идейното съдържание на нашия поет.

Безспорно е обаче, в това аз съм дълбоко убеден, че Д. Найденов е влиял положително, укрепвал е вярата на Разцветников в идния ден, съветвал го е в много случаи и му е препоръчвал марксистеска литература (свидетелства за това се съдържат в някои от неговите писма), горещо го поздравява за „влизането в текето“ (в партията), подкрепя първите му опити в областта на поезията, като го насочва към партийния печат, където той вече е сътрудничел. През 1919—1920 г. Д. Найденов се обръща в писмата си до своя приятел неизменно с думите „тясночервеният тесняче“ и завършва „със съветски поздрав“. В тях той прави верен политически анализ на международните и вътрешни събития, мечтае за деня, когато по калдъръмените улици на Търново ще преминат червеноармейците от конницата на прославения Буюни за ужас на буржоазията и всеобща радост на всички бедни и онеправдани. Тези писма са прекрасна школа, извор на вяра и вдъхновение за младия поет и „червен тесняк“.

В началото на юни 1920 г. войникът от стачния полк А. Коларов постъпва на лечение в дивизионната болница — Русе като гръдоболел. Животът му е в опасност, но младостта надвива коварната болест. През юли той отново е уволнен и се завръща в родното си село Драганово. Само две години са минали от първото му излизане от казармата, пак по болест, през 1918 г. Но те са така богати на събития, че представляват изключително важен момент. За две години от сантименталния и чувствителен юноша израства закален борец на партията, преминал през огъня на стачната борба, укрепнал идейно, с верен поглед за историческите събития на епохата. Неговият път е вече определен — това е пътят на редовия член на партията, на бореца комунист, който е готов да отдаде всичките си сили, който жадува да доживее до най-важното — до победата.

През пролетта на 1920 г. Разцветников написва първото си революционно стихотворение „На червените борци“. По всяка вероятност това става, когато той е в казармата — Търново или Русе, — откъдето го изпраща в редакцията на сп. „Ново време“. Както вече посочихме, от него е отпечатано само заглавието, всичко друго е зачеркнато. Една година по-късно то бива отпечатано изцяло в сп. „Червен смях“². Това оставя впечатлението, че е написано под влияние на широко популярното стихотворение на Хр. Смирненски „Червените ескадрони“, излязло по-рано на страниците на същото списание.² В същност „На червените борци“ има самостоятелен характер дотол-

¹ ЦДИА, ф. 142, оп. 1, а. е. 68, л. 2; писмото е от 2. V. 1918 г., Русе.

² Червен смях, год. II, 1921, бр. 13 от 31 март.

³ Пак там, год. I, 1920, бр. 35 от 17 септември.

кова, доколкото може да се говори за самостоятелност при един автор, който все още прави опити в областта на поезията.

Това стихотворение е израз на мислите и чувствата, които са вълнували Разцветников през последните една-две години. В много свои писма той е радостна възбуда пише за борбите на германските и унгарските трудещи се, за победния ход на Червената армия. Той е следял събитията и е вярвал, че идва и редът на България, нека само да дойдат „болшевиките у нас“. В стихотворението намират отражение тези надежди и настроения, които са били характерни и за болшинството от народа, за съзнателната част на работническата класа у нас. Още в първата строфа младият поет вярно характеризира подвига на червените борци, палнали „пожара на дългочакан ден“, и изразява възхищението си от този подвиг:

И днес светът немее, учуден и покъртен,
пред вас, чада велики на севера студен.

Разцветников (Фей) добросъвестно, описателно изброява победите на червените борци, като проследява техния устремен марш от Нарва до Лена. Заедно с това той разкрива революционизирането на международния пролетариат под въздействието на тези победи, вярата в идния ден и готовността за борба. В „На червените борци“ е дадена правилна оценка на историческата мисия на Октомврийската революция, показана е нейната огромна революционизираща роля в борбите на работническата класа, на народите от цял свят. Отражена е и вярата, че идва и „нашият ден“, че пълната победа е близка.

Заедно с това ясно прозират художествените недостатъци на творбата: излишно описателство, приповдигнатост на чувствата, което не е намерило по-пълно поетическо покритие, абстрактност на образите и т. н. Тези слабости не са във вина само на автора, но и на нашата пролетарска поезия, която до появата на Смирненски твърде общо и художествено непълноценно разработва темата за Октомврийската революция. И понеже, когато става дума за ранния Разцветников, почти винаги се говори за влияние от един или друг автор, необходимо е едно уточняване. Мисля, че в случая не става дума за подобно влияние, а за някои по-обща особености в стила и езика на нашата пролетарска поезия до Смирненски, в чийто многогласен, но нестроен хор безспорно се е вслушвал и Разцветников.

Така в поетическите му опити се появява нов мотив — мотивът за революционните борби на пролетариата. Налице са предпоставките за бързото израстване на един млад поет: сурова закалка през дните на стачката, верен политически поглед и, разбира се, талант, който трябва да се развива и да зрее. Но Разцветников се осъществява доста дълго като творец, докато намери свой глас в поезията, свой личен поетически изказ на мислите и чувствата, които вълнуват неговото честно и предано на делото сърце.

През есента на 1920 г. се сбъдва мечтата му да следва във висше учебно заведение и той е вече студент в Историко-филологическия факултет на Софийския университет. Той идва в София като убеден комунист, който е преминал през горнилото на борбата, издържал е успешно трудната проверка на верността си към най-прогресивните идеи на времето. И затова чувствава като свои братя всички жилави роби на труда независимо от това, къде ги среща по своя път — дали в полето или със сини блузи в града. След време с право може да се каже, че:

Своята загубена родина
с възторжен взор и тука аз открих...

С такова съзнание започва и неговото активно сътрудничество в партийния литературен печат по това време. Какво му предлага той?

След първите опити за сътрудничество в сп. „Ново време“, което като орган на БКП (т. с.) отделя внимание и на въпросите на пролетарската литература, Разцветников обръща поглед към сп. „Червен смях“. То започва да излиза в края на 1919 г. като издание на партията под редакторството на Кр. Кюлявков и Хр. Ясенов и си поставя за задача да обедини около себе си млади сили най-вече в областта на хумора и сатирата. В скоро време като сътрудник е привлечен един неуморим хуморист — Ведбал. Както пише Минко Николов, „със спечелването на Смирненски за редовен сътрудник „Червен смях“ удържа двойна победа... Новото списание си подгизва най-талантливия и най-плодовития участник“¹. Смирненски създава традицията в това замислено като хумористично издание списание да се печата и революционна лирика. Така „Червен смях“ успява бързо да се превърне в истинска трибуна за младата пролетарска поезия, като създава възможност за изява на нейните най-талантливи представители. Това става в един преходен за нашата литература момент, когато историята полага на сурова преоценка старите естетически стойности и расте кълът на новото.

Литературният живот у нас след разгрома на Владайското въстание и последвалата втора национална катастрофа е почти замрял. Старите национални идеали се оказват фалшиви и погребани от времето. Модерните в началото на века литературни течения, като символизма и индивидуализма, прехвърлят своя зенит и навлизат в периода на безплодни търсения и лутания. Нов вятър вее над планетата и безмислено помита старите скрижали. Все повече и повече се засилва впечатлението от победния ход на революцията в Русия. На борба се надига целият международен пролетариат, вдъхновен от подвига на руските работници и селяни. Всичко това оказва неотразимо въздействие върху умовете на хората, които все по-ясно започват да виждат единствения изход от безпросветната нощ на капитализма — борбата до победен край. Представа за това време, за атмосферата на надежди и очаквания да се случи нещо грандиозно, както и за литературния живот, дава Г. Цанев в своя литературно-критически очерк за Н. Фурнаджиев. Цанев подробно анализира и процесите в литературата у нас непосредствено след победата на Октомврийската революция, Владайското въстание и втората национална катастрофа, като нахвърля нейната противоречива картина.² Той посочва и най-новаторската ѝ черта — принципа на колектива, за първи път с висока художественост въплътен в нашата поезия от Смирненски.

Така се създава благотворна атмосфера за разгръщането на млади таланти, способни да предадат в своето творчество новия идеал на епохата — социализма, да изобразят новия герой — работника комунист, да дадат израз на новата вяра — победата над капитализма. Най-завършен художествен израз на тези възжеления на епохата, както вече посочихме, става поезията на Хр. Смирненски, „слънчевото дете“ на нашата литература, който слага началото на социалистическия реализъм.

¹ Минко Николов, Избрани произведения в два тома, С., 1968 г., БП; т.1. стр. 219.

² Г. Цанев, Никола Фурнаджиев, Бълг. писател, 1963, стр. 5—38.

Студентът от Историко-филологическия факултет Асен Коларов започва все по-често да се появява на страниците на сп. „Червен смях“. Засега той все още се подписва с псевдонима Хенри Фей или само с едната част от него (Хенри, Фей). Той не се чувства новак в списанието, защото още преди да стане студент, е отпечатал две „импресии“, изпратени от казармата. В тях се осмиват спекулантите (героят носи характерната фамилия Шкембев), които трудно заспиват от преяждане, или журналистите от в. „Народ“, орган на широките социалисти. Разцветников има стара сметка с широките социалисти, чийто нрав познава още от гара Г. Оряховица, и никога няма да прости тяхното предателство към делото на работническата класа. За привличането на Хенри Фей в „Червен смях“ заслуга има и Д. Найденов, който вече е печатал в списанието под псевдоним Дмитрий Цензор.

Фей започва да сътрудничи най-напред с хумористични и сатирични творби, които обикновено са на злободневни политически теми. Такъв е в общи линии отначало и характерът на списанието. Неговите първи редактори Кр. Кюлявков и Хр. Ясенов обръщат по-голямо внимание на материалите, които осмиват и разобличават различни страни от живота в тогавашното буржазно общество. Печатат се многобройни хумористични стихотворения, фейлетони, кратки антрефилета, сценки, фарсове и др. Списанието е богато илюстрирано с много карикатури, рисунки от Кр. Кюлявков, Ал. Жендов и др. И ето че по неговите страници започва да се среща и един нов псевдоним: Хенри Фей. В същност за Разцветников този псевдоним не е нов. Той, така да се каже, идва с него в „Червен смях“, защото още преди две-три години го виждаме да се подписва така в някои свои писма. А Д. Найденов го нарича галовно Анри.

В практиката на Разцветников като хуморист има един случай, за който се споменава само в справочника „Български писатели. Библиография. Биографии“ (1961) от Г. Константинов, Цв. Минков и Ст. Великов. Там се посочва, че той е сътрудничел на сп. „Българан“. И наистина в един от неговите броеве¹ е отпечатано стихотворението „Мартенски скици“ (Из „Зелени песни“) от Анри. Предполагаме, че то е на Разцветников, защото по това време той се подписва с този псевдоним, който е българска транскрипция на латинското Henry. Стихотворението съдържа известни социални елементи: обща оскъдица, липса на хляб и т. н. За отбелязване е, че в следващите броеве на „Българан“, в неговата традиционна поща, редакцията на списанието отговаря на Анри, че стиховете му няма да бъдат поместени, но кани автора да изпрати други. Твърде вероятно е Разцветников да е изпращал свои творби по пощата, когато е бил войник в София, без да има смелост да отиде лично в редакцията. Епизодичното сътрудничество остава без значение за по-нататъшното развитие на Разцветников като поет. Наистина по време на Общата транспортна стачка (1919—1920) той пише хуморески, но те са без художествена стойност и са предназначени само за деня. За нас е важно да знаем, че той в една или друга степен е чувствувал влечение към хумора и не случайно започва сътрудничеството си в „Червен смях“ именно с такива творби. Но не трябва и да се забравя, че това е отговаряло и на общия облик на списанието, въпреки че след като Д. Полянов става негов главен редактор, тук започват да се поместват и лирични произведения.

Още от първите хумористични произведения на Хенри Фей личи, че техният автор има верен поглед за най-важните събития на деня. Главна тема

¹ Българан, год. I, 1917, бр. 49 от 31 март.

на изобличение са въпроси от политическия живот в страната: общоделството на широките социалисти с буржоазията, компромисите, които те правят, само и само да се докопат до властта:

Бяха пишци соарета,
срещи и банкети,
бе заплати, пътни, дневни
и различни „пети“.

(„Песен“)

Хенри Фей прави вярна характеристика на боричкането за власт, така характерно за дребнобуржоазните партии в страната по онова време, осмива тяхното зле прикрито с демагогски фрази желание да управляват в коалиция с някои от големите буржоазни партии. Но той не изпуска от своя прицел и разните там радикали, демократи и прочие, които по време на управлението на Земеделския съюз са попричеснени, но не и обезсилени и не са се отказали от явните си намерения отново да седнат на държавната трапеза. Затова демаскира тяхното двуличие и демагогия, стремежа им да се изкарат невинни:

Тлъсти, важни и надути
либералските хайдут
след тридневни конференси
и окултни пасианси
се провикнаха на глас:

„Ний сме честни либерали,
нивга нищо не сме крали“.

(„Стара песен на нов глас“)

Отново се среща с политическия хумор, така характерен за „Червен смях“. Разбира се, стиховете на Хенри Фей са повече поезия на момента, при това до известна степен лишени от тънката ирония и артистичното изящество на Хр. Смирненски. При Фей преобладават повече преките характеристики и разобличенията, като често пъти явленията и нещата се назовават с техните истински имена. Но нашият хуморист е доста активен и не отминава брой, без да помести в него било хумористично стихотворение, било някоя кратка изобличителна бележка. В този тон са и стихотворения като „Послание до всички българи“, „Резолюция“ и др.

На страниците на „Червен смях“ твърде чест обект на осмиване е тогавашният министър-председател Александър Стамболийски. Тук има доста престаравания и това е доказателство за известно „тесняшко“ отношение към въпроса за съюза със сдружените земеделци. И Фей посвещава две-три стихотворения на политиката на Земеделския съюз: „Радиотелеграма“, „Аз“, „Мартенски скици“.

Интерес представлява и „Ода на Ас. Цанков“, в която е използвана ритмиката на известната ода на Ив. Вазов „Левски“. Със средствата на пародията хумористът показва безсилието на тогавашния общоделски деец Асен Цанков, брат на Александър Цанков, да унищожи болшевиизма у нас. В „одата“ има и точни попадения. Авторът иронично нарича страната ни „тол-коз либерална, светла и свободна“.

Разцветников правилно се ориентира и в международните събития. Той сполучливо пародира жалките молби на изгонения белогвардейски барон Врангел към европейската реакция:

Край Босфора шум се вдига,
плач и жални викове —
ето Врангел там пристига
и съюзници зове:

Помощ, скоро, европейци!
Де сте, орляци безброй?
Тия червеногвардейци
ни съсипаха от бой!

Отново е използвана пародията, този път върху друго Вазово стихотворение — „Край Босфора шум се вдига“.

Както е известно, нашата марксистическа литературна критика на времето не можа да оцени напълно и по достойнство творчеството на Иван Вазов. Той често бе наричан „буржоазен поет“, „певец на охолното еснафство“ (Г. Бакалов) и т. н. Това особено силно проличава, когато се чествува 50-годишният му юбилей. В партийния литературен печат се появяват статии, карикатури, стихотворения, чрез които се отрича значението на по-голямата част от неговото творчество за нашата литература. Хенри Фей също написва стихотворение — „Иван Вазов“, в което личат недостатъците на едно тесняшко трактуване. Вазов е отречен, като е разглеждан и оценяван само като поет-шовинист и певец на буржоазията. Стихотворението е повече риторика, отколкото поезия и свидетелства за „школовката“, която неговият автор е преминал вече в сп. „Червен смях“.

Стихотворният хумор на Хенри Фей в това списание (а той печата изключително в него) не е на особено високо равнище. В повечето случаи липсват ония компоненти на хумора, които пораждат смеха — вицът, анекдотът, неочакваните сравнения, щастливите хрумвания, каламбурът и т. н. Стиховете на младия и неопитен хуморист оставят впечатление за умозрителност и преднамереност. Сравнени с най-хубавите хумористични стихотворения на Смирненски например, те показват известна подражателност и унифицираност в подхода към различните теми, нещо характерно за творбите на млади, но недостатъчно изявени още автори.

Но ако в художествено отношение много от хумористичните стихотворения на Фей имат доста недостатъци, то може да се каже, че на времето си те все пак са притежавали известна въздействена сила, тъй като са били посветени на актуални проблеми. А Разцветников правилно се е ориентирал в политическия живот на момента и е умее да откликне веднага, за да изобличи задкулисите комбинации на буржоазните партии или да осмее тяхната мнимия любов към народа. Неговото участие на страниците на списанието е повече проява на съзнателен член на партията, отколкото творческа изява.

За отзивчивостта и готовността му да реагира на всяко по-значително събитие, да осмива и жигосва героите на деня свидетелствува и неговата хумористична проза. Тя е още едно доказателство за идейното израстване и укрепване на младия автор, за умението му да намери вярна политическа квалификация на много от събитията на деня. Наистина и тук той не постига никакви по-значителни резултати, още повече, че прозата никога не е била негова стихия.

Опитите му в областта на прозата — кратки информации с коментар, фейлетони, антрефилета и др. — не се отличават значително от другите материали в списанието (като изключим фейлетоните на Хр. Смирненски). Те са посветени изключително на злото на деня, свързани са с конкретни политически личности или събития. Това е показателно като проява на граж-

данската смелост на автора, на неговата обществена активност и доблест. И сега, както при хумористичните стихотворения, обект на осмиване са богаташите и техните гузни съвести, спекулациите и алчността на търговците, политическата корупция сред буржоазията, с една дума, „прелестите“ на тогавашния живот. Фей следи внимателно проявите на различните партии и често разкрива и показва в хумористичен план техните машинации. Той иронизира неспособността на социалдемократите да организират работническия пролетариат („Как общоделците отпразнуваха Първи май“), разобличава опашатите лъжи на техния в. „Народ“, който напразно се мъчи да представи широките социалисти като водачи на работническото движение у нас. Показано е и предателството на социалдемократическата партия към интересите на работническата класа („Конгресът на мъртвите или злочестите джандари“). Водачите на тази партия — Янко Сакъзов, Кр. Пастухов, К. Лулчев и др. — са представени като демагози, които на думи кокетират с името на К. Маркс, а на дело търсят съюз с едрата буржоазия, за да могат да участват в подялбата на лъвския пай от властта. Колко добре е познавал и правилно се е ориентирал в политическата обстановка по това време Фей, свидетелствуват две кратки, но много съдържателни антрефили: „Защо буржоазните вестници носят сегашните си заглавия“ и „Общоделска азбука“. В. „Мир“ се нарича така, „за да напомня, че народняците първи започнаха през 1912 г. войната на Балканите“, а в. „Народ“ — „за да може човек изведнъж да се сети с кого нямат нищо общо общоделските джандари“.

Ние вече имаме възможност да се запознаем с ярко отрицателното отношение на Разцветников към социалдемократията — не само у нас, но и в чужбина, — изразено в едно от неговите писма. И сега той не оставя на мира тази „хидра“ и съставя „общоделска азбука“, където всяка буква е свързана с името на някой от злополучните лидери на международната социалдемократия, които по време на Първата световна война предадоха интересите на работническото, като гласуваха за военните кредити. По тази „азбука“ читателите на списанието могат да се запознаят с политики, които се опитват да тласнат работническото движение по лъжливите пътища на ревизионизма и догматизма, като го залъгват със сладки приказки за парламентарни победи.

В своята хумористична проза Хенри Фей опровергава платените лъжи на жълтата преса за положението в Съветска Русия, измислиците за самозапалвания и самоизяждания, които уж се ширели там. Сп. „Червен смях“ заедно с другите органи на БКП, като сп. „Ново време“ и в. „Работнически вестник“, не оставя без отговор нито едно изопачение на героичната борба на съветските народи, на победния ход на революцията в тази страна.

Съзнателен комунист, Разцветников разбира, че са необходими и лични жертви, за да остане човек верен на своя идеал. Във фейлетона „Защо не мога да се прославя аз, бедният Хенри“ се отхвърля с възмущение даже мисълта за предателство към интересите на партията. Авторът на фейлетона с ирония отбелязва, че може да се „прослави“, но само ако стане предател, например ако отиде във в. „Мир“ и напише поема „Мусолинояда“ или за Ат. Буров (банкер и буржоазен политик). Но той не може да не бъде комунист: „Аз обичам да отивам всяка вечер в клуба — изповядва авторът — и без туй равновесието ми е разрушено... Пък и имам си спомени... Спомени от Пастухово време, от търновската казарма, от Вазовия юбилей, от площад Позитано...“ Тези „спомени“ са свързани с неговото участие в борбите на работническата класа у нас. Пастуховото време, за което говори Разцветников, му подсказва за предателството на широките социалисти през лятото на 1919 г., когато в страната е била създадена изключително благоприятна обстановка за про-

веждането на обща стачка. Споменът от търновската казарма го връща към месеците след разгрома на транспортната стачка, когато участниците в нея са били арестувани и мобилизирани във войската. По време на Вазовия юбилей (1920) комсомолците от университета организират протестна демонстрация, която е била разгонена от полицията. А площад „Позитано“ по това време е място, където столичните работници и комунисти са провеждали политически акции. Ето защо не може да се „прослави“ бедният Хенри, не може да не бъде комунист. И през този период той остава верен на своя идеал, на своите „спомени“ от участието в борбата.

Прозата на Разцветников от периода на „Червен смях“ (1919—1923), когато той е най-активен сътрудник на списанието, е бойка и настъпателна. Младият хуморист се движи в среда, където се коментират най-важните политически събития и той с готовност се откликва на много от тях с кратки бележки или фейлетони. Негов приятел и съветник е Д. Найденов, израснал като блестящ журналист-комунист. Освен това в „Червен смях“ Разцветников се запознава по-отблизо и с Хр. Смирненски, певица на пролетарската революция у нас, ненадминатия майстор на политическия фейлетон. Дружбата със Смирненски е от особено значение за творческото израстване на Разцветников и ние по-нататък ще се спрем по-подробно на нея.

Какви са постиженията на хумориста Хенри Фей най-вече в „Червен смях“, оставя ли той някои по-значителни творби? Трябва да признаем, че неговите стихотворения, фейлетони, хумористични разкази и други не излизат извън руслото на средното равнище. В повечето случаи това са работи, които са писани по повелята на деня и не съдържат по-значителни художествени обобщения. Затова малко от тях запазват значението, което са имали тогава. Донякъде това се отнася до стихотворенията „Ода на Ас. Цанков“, „Общоделски интернационал“, „Стара песен на нов глас“. По-слаби са хумористичните му творби в проза, в които той не успява да създаде никакви художествени ценности. Но за времето неговите фейлетони, политически бележки, антрефилета са изиграли своята роля, като са разкривали много отрицателни черти от политическия живот в страната. Те са проява на гражданската смелост на автора, на непримиримостта му към порядките на едно общество, което никога не е подбирало средствата по пътя на осъществяването на своята цел. И хумористът Хенри Фей безпощадно разобличава морала на това общество, като му противопоставя новия морал на комуниста, който не иска да се „прослави“, а желае да остане верен на другарите си, на клуба, на „спомените“ от близкото минало. Това той потвърждава по безспорен начин в своята „септемврийска поезия“. А когато се откъсва от комунистическото движение, не изпада в ренегатска злоба, не хули своите бивши съидейници и по този начин запазва чиста своята съвест.

Ако трябва да говорим за влияние на Смирненски върху Разцветников в областта на хумора, то това влияние се забелязва повече при стихотворенията. Ние вече посочихме някои недостатъци на Хенри Фей — липсата на артистична лекота, на онова естествено предразположение към политическия хумор, което е така характерно за Смирненски. В спомените си за Разцветников някои изтъкват (К. Зидаров, А. Каралийчев, Г. Константинов) неговото чувство за хумор. Но мисля, че по-вярно е другото: способността му да спори, да полемизира, да отстоява своето мнение, като го защитава убедително. Натура емоционална, у която често пъти поривите на сърцето заглушават трезвите преценки на ума, Разцветников търси разнообразни средства, за да изкаже по-убедително своето отношение, своята позиция. И това е едно от истинските достойнства на Хенри Фей. Той продължава да воюва с перото си на хуморист на страниците на „Червен смях“ и другите издания, защото

е непримирим, неотстъпчив, опознал добре природата на класовия враг, защото е имал възможност непосредствено да се сблъска с него. Може би за някои е малко трудно да свържат представата за хумориста Фей с образа на нежния, влюбен в звездната вечер, поет. Но нека не забравяме, че като творец Разцветников изминава доста дълъг път на съзряване и развитие. Та той започва да пише стихове почти едновременно със Смирненски, даже и по-рано. Първите му по-сериозни опити в областта на поезията са още от 1912—1913 г. Но липсата на активна литературна среда, която да стимулира интереса му към поезията, си казва думата. Периодът на плахи опити продължава повече от седем-осем години. След като идва в София, младият поет изведнъж попада сред така мечтаната литературна атмосфера. Но и сега той се осъществява бавно и мъчително като поет. Отначало опитва перото си в хумора, като съзнателно се поставя в служба на интересите на деня, на актуалните събития от политическия живот. Посочихме вече, че това не му носи никакъв особен успех. Причините са по-сложни и те не се отнасят само до липсата на по-разнообразни търсения, на поетически открития. Разцветников все още не е намерил своята тема, въпреки че показва една подчертана активност в литературния живот. Безспорно интересно е да се проследи и една друга линия в неговото развитие като творец — опитите му в областта на революционната поезия. Защото е важно да видим как израства поетът Асен Разцветников, през какви влияния преминават тези опити, за да стигне до първите оригинални стихотворения.

2. РАЖДАНЕТО НА ПОЕТА АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ

Оформянето на дадена творческа личност винаги е представлявало твърде голям интерес за литературния историк, особено когато за това съществуват повече данни. В широкия поток на литературата има творци, които някак по-бавно и по-трудно извяват себе си, дълго търсят своето „ла“ в света на художественото. При тях натрупването на жизнени впечатления и творчески опит отнема повече време, твърде бавно изкрystalлизират образите, идеите. Затова трябва винаги да се съобразяваме с индивидуалитета на отделната творческа личност.

Както вече посочихме, Разцветников написва първото си стихотворение с революционна тематика — „На червените борци“ — през лятото на 1920 г. и го изпраща в сп. „Ново време“. Но цензурата разрешава отпечатването само на заглавието му заедно с подписа на автора — Фей — един от неговите псевдоними. Вече като студент в София той започва да сътрудничи на „Червен смях“ главно с хумористични творби. Заедно с това младият поет продължава опитите си и в областта на революционната лирика, но дълго не може да намери себе си, като остава под влияние на бурно развиващия се талант на Смирненски, което засяга не само темите, но и образната система на Разцветников. Почти всички, които са писали за този период от развитието на поета, посочват това влияние, без обаче да се спират по-подробно на него. А за да се обясни то, необходимо е по-последователно да се проследи как се е осъществявал Разцветников като поет, какви теми и образи са вълнували неговото въображение, какво е подхранвало поетическото му съзнание. Може би тогава по-добре ще се разбере, че влиянието на Смирненски идва не само по линията на творческото въздействие, но и от факта, че и двамата разработват — Смирненски със замаха на поет-новатор — близки по съдържание теми. (Това се отнася и за други автори от този период, сътрудници на „Чер-

вен смях": Цв. Ив. Хр. Чачановски, Ася Захарчик, Д. Белоречки, Ив. Сарафов, останали в сферата на епигонството.)

През лятото и есента на 1920 г. Разцветников продължава да се вълнува от такива грандиозни събития като победния ход на революцията в Съветска Русия, борбите на работниците в Унгария, на спартакистите в Берлин и др. В своите писма той говори за воплите на Тиса, които Дунава влочи към Черно море, за жестокото потушаване на Унгарската съветска република. Съвсем естествено е у него да заговори поетът, който, отправил поздрав към червените борци, сега обръща поглед към събитията в Унгария от 1919 г. Така се появява стихотворението „Унгария“, израз на неговото съчувствие към страданията на участниците в Унгарската революция.

В първата част на това стихотворение са показани, твърде декларативно обаче, жестокостите, вършени от белите банди на адмирал Хорти. Във въображението на автора те израстват като гигантска клада, на която загиват най-светлите чада на цял един народ. Началните строфи напомнят повече за Вазовата традиция, която иде от „Епопея на забравените“. Стихът е патетичен, но образите са твърде абстрактни и шаблонни. Авторът постига и някои по-силни обобщения:

Там няма светъл лъч на радост и отрада,
там всеки звук е стон и всяка песен — плач!
Там всяка морна нощ е кървава засада
и всеки блеснал ден — безмилостен палач!...

По-нататък конкретното пресъздаване на страданията отстъпва място на едно по-сгъстено предаване на настроението на мъка и безнадеждност. Поетът прави опити да изгради психологически явна картина на страданията, с което загатва за неразкритите още възможности на своя талант. Макар и с познати изразни средства — „спомени умрели“, „безутешна песен“, „безбрежна пустина“, „пазиви безответни“, той постига по-голямо внушение.

В третата част на „Унгария“ отново срещаме шаблонни натуралистични образи — „в ноктите на бандата коварна/жадна за безумна мъст и кръв“ и призови на вяра в крайната победа — „братя, повдигнете си челата/скоро пак зора ще зазори!“. Те свидетелствуват за изкуствена приповдигнатост на чувствата, за известно изсилване в подбора на изразните средства. Колко несамостоятелен е още Разцветников при разработването на мотиви, свързани с революционните борби на пролетариата. В най-добрия случай ще срещнем две-три щастливи попадения, някои по-самостоятелни образи, които подказват за съществуването на потенциални творчески възможности. Но това е още недостатъчно, за да се отвори един нов поет.

От такъв характер са и другите стихотворения, печатани в „Червен смях“ — „В нощта“, „Пламъци“ или в неделната литературна притурка на в. „Работнически вестник“ — „В зори“, „Нощ“. И в тях има революционни призови, клетвени думи, омраза към класовия враг, но липсва най-важното — собствен поетичен глас. В творби като „В нощта“, „В зори“, „Нощ“ се чувствава съвсем определено влиянието на Смирненски, което често достига до подражание. Това подражание не засяга само поетическата идея на стихотворението, но опира и до лексиката, до образната система. Разцветников използва много от образите, характерни за поезията на Смирненски, но при него те не звучат убедително, може би защото му липсва органическо предразположение към творби от този тип. Например „В зори“:

Ранила рано в звездни нощи сред теменужена мъгла,
далеч зад черните баири зората огнен щит кове...

.....
А скоро утрото победно, извило строен слънчев стан,
от нишки синкава стомана и жълто злато изкован...

Разцветников е все още Хенри Фей в творчеството си. Но той продължава да се отзовава честно на всички по-важни събития, като много от неговите стихове съдържат революционен призив и вяра в победата на светлата зора на бъдещето. Така например в „Пламъци“, написано във връзка с подпалването на партийния дом през 1921 г. от реакционни и фашизирани елементи, поетът издига глас за твърдост в борбата — „Братя, да бъдем от камък!“. Но и тук той остава в сянката на Смирненски:

А там, под златний свод на своите дворци
тираните след пир здрависват „златний ден“... и т. н.

Откъде идва това несъответствие между искрената вяра и убедеността в един идеал и неспособността на автора да го изкаже в завършени художествени форми? От една страна, от несамостоятелността на Разцветников като творец. Но има и нещо друго, което е по-трудно да се дефинира. Разцветников не е в такава степен „дете на големия град“, както Смирненски, за да може да почувствува мрачната поезия на „каменния град“. Нито селянин вече, нито гражданин още, той е раздвоен във възприемането на действителността въпреки твърдостта на идейните си убеждения. Разцветников носи нежно и чувствително сърце, той е повече меланхолична и мечтателна натура, отколкото борец; нему допада повече тихата съзерцателност, отколкото вулканичното избухване на чувствата. И в тази връзка би могло да се каже, че отначало, докато намери своя глас, стиховете му с революционна тематика са повече една красива поза, искрена, но все пак поза. Той се опитва да следва Смирненски, опива се от революционната устременост и романтичната приповдигнатост на неговата поезия, но когато се опитва да го следва, стига само до подражанието.

Това подражание в теми и образи забавя значително неговото развитие като поет. Несъмнен факт е, че Смирненски, като всеки голям творец, създаде епигони в нашата пролетарска поезия. Списанията и вестниците на партията по негово време се пълнят със стихове „а ла“ Смирненски, лишени от творческата мощ на неговата поезия. Не случайно Цв. Ив. Хр. Чачановски става синоним на безкрито подражание, на липсата на какъвто и да било личен тон в стиховете. Д. И. Полянов, който е главен редактор на „Червен смях“, също налага един стил на писане, вече отживял своето време. Много от неговите „Червенушки“ и стихотворения-датници са лишени от творческо въображение и оригиналност. Това са чувствували мнозина от сътрудниците на списанието. Ангел Каралийчев пише между другото следното на Разцветников: „Време е да разбереш веднъж завинаги, че или ще пишеш като М. Морянин [Д. И. Полянов], съобразявайки [се] с психологическите идиотически максими на Чер. Казбич, или трябва да се откажеш от сладката надежда да станеш „поне партиен поет“¹.

Ето колко причини — от обективен и субективен характер — са забавяли развитието на Разцветников като поет.

През годините на следването си в Историко-филологическия факултет той не само активно сътрудничи на литературните издания на партията, но е и деен партиец. В своите спомени Г. Константинов го рисува като страстен комунист, който постоянно полемизира, призовава. Той разпространява в

¹ Писмото е от 17. VII. 1923 г. и се пази в архива на поета: ф 142, оп. 1, а. е. 66, л. 107—108; ЦДИА, София.

„Работнически вестник“ и неговата неделна литературна притурка сред студентите.¹

А. Каралийчев, който също е познавал Разцветников през тези години (и двамата като студенти са сътрудничели на „Червен смях“), го описва много живо и пластично: „Тогава Асен беше юноша, студент в университета, носеше риза с отворена яка, чанта с книги, нямаше ги още черните му мустаци, гледаше човека втрещено право в очите, обмисляше думите си, преди да ги изговори, гласът му беше галещ и мелодичен и крачеше нехайно, като размахваше ръцете си, сякаш маршируваше. Неразделни другари му бяха доктор Сава Попаврамов и високонадареният търновчанин Димитър Найденов — журналист и тънък познавач на литературата.“²

Убеден комунист, страстен привърженик на идеята за революционната борба, Разцветников използва всички средства за защита на тази идея. В неговата публицистична статия „Нашият празник“ („Червен смях“), посветена на Първи май, отново чувствуваме огненото дихание на това революционно време. Тя е написана темпераментно, с характерните за тогавашната публицистика образи и сравнения. Началото ѝ напомня известното стихотворение на Смирненски „Работникът“. Каменните улици на градовете изтръпват под маршовата стъпка на работниците, които са създатели на благата, а тънат в глад. Авторът на статията отново издига лозунга: „Да бъдем силни, братя!“ Той е уверен в историческата мисия, която е определена на пролетариата: „Миналото и бъдещето ни гледат в очакване. Смъртта и животът се сплитат над нас. Страшна и величествена се издига жертвената кладя... Треперете, синове на тъмнината и разврата! Ние идем и нашите знамена победно плющят и вещаят края на кървавото ви царство!“. Отново, както и в стихотворението „Унгария“, срещаме образа „жертвени кладя“, който по-късно ще даде заглавието на най-характерната стихосбирка на А. Разцветников.

През март 1923 г. излиза стихосбирката на Хр. Смирненски „Да бъде ден!“, посрещната с възторг от почитателите на революционно-пролетарската поезия у нас. Г. Бакалов намира най-силните и страстни думи, за да извести за появата на „поета на огнените гриви“. С излизането на тази книга в литературния живот става обективен факт появата на нов метод на изображение — социалистическия реализъм. Заслугата на Смирненски е и в това, че той пръв издигна пролетарската поезия на нивото на една социална поезия. Той възпя героизма, величието на подвига и безсмъртието на бореца — работник и комунист.

Разцветников израства идейно и творчески под влияние на революционната поезия на Смирненски, на неговата естетическа система. В този дух се оформят представите и изискванията му за целите и задачите на поезията. В един „Послеслов към една ученическа тетрадка стихове на Камен Зидаров...“³ (от 20. IX. 1922 г.) Разцветников недвусмислено подчертава: „Поезията не трябва да бъде люлка (поне днес — за бъдещето не говоря), а камбана, която да буди, боен марш, под чийто тактови удари да маршируват ония, които носят на челата си червената звезда на свободата и избавлението.“ Определил точно целите на поезията в този революционен момент, той решително се обявява срещу онези стихоплетци, които „не намират нито един светъл сюжет в една епоха, над чийто жертвени кладя се издигат челата на десетки хиляди най-светли синове на човечеството“. За него стихосбирката на

¹ Литературна мисъл, год. XII, 1968, кн. I.

² А. Каралийчев, Спомена, 1967, С., НК, стр. 206.

³ Асен Разцветников, Избрани произведения в три тома; С., БП, 1963, т. III, стр. 223—224.

Смирненски е прекрасна и той съветва младия поет (К. Зидаров) да се откаже от бледите луни и нощи в своите стихове.

Този „послеслов“ е красноречиво доказателство за отношението на Разцветников към поезията, за разбирането на нейните задачи и цели в дадения исторически момент. Показателна е и оценката, която той дава на „Да бъде ден!“, като я нарича „прекрасна“.

И Разцветников се стреми да отстоява в творчеството си тази нова естетическа платформа, това ново светоусещане за действителността. Все още я няма „буйната ватага от талантливи младежи“ (Г. Бакалов), станали известни по-късно като „септемврийски поети“, но кълът на новото се чувствава. Поезията на Смирненски е разкрила неподозираните възможности за пролетарско изкуство, неговата жизненост и перспективност. Разцветников заставя решително на страната на тази поезия, без все още да може да ѝ служи пълноценно с творчеството си. Но и при него е започнал процесът на избистряне, забелязват се първите признаци на откривателство в стиховете му. Доказателство за това са някои от творбите, публикувани в започналата да излиза през 1922 г. неделна литературна притурка на в. „Работнически вестник“.

Едни от най-актуалните сътрудници тук са Хр. Смирненски, Кр. Кюлявков, Г. Бакалов и, разбира се, Разцветников. Когато през есента на 1922 г. излиза неговото стихотворение „Младежка песен“ (по-късно печатано с друго заглавие — „Ний“), на всички прави силно впечатление трагизмът на стиховете:

И винаги първият удар улучва ония от нас,
които са първи по храброст и сила в най-тежкия час.

Като цяло „Младежка песен“ не е доказателство, че нейният автор е намерил вече себе си като творец, но някои образи и поетически обобщения (като цитираните два стиха) подсказват за съществуването на динамични творчески процеси, които вешаят вече нещо ново. И Разцветников оправдава очакванията, че ще се развие нататък като самостоятелен поет, че ще открие своя творческа територия, за да я засели с нови образи и идеи.

Г. Цанев с право посочва, че стихотворението „Новата голгота“ е „първата творба, с която Асен Разцветников обърна внимание върху себе си и с която един нов псевдоним влезе трайно в българската литература“¹. С „Новата голгота“ (по-късно преименувана на „Предтечи. 1918“) Разцветников най-последно попада на своя тема и разкрива специфичните черти на творческата си индивидуалност: „баладичен стил, сюжетност, психологическо проникване, измерен тон, мелодична оркестрация на стиха“ (Г. Цанев).

Как се ражда идеята за написването на това оригинално стихотворение? Известно е, че Разцветников не е бил на фронта, за да има непосредствени впечатления от събитията, които изобразява. Искам да посоча нещо друго, което ми направи впечатление при преглеждането на литературната притурка на в. „Работнически вестник“. Стихотворението „Новата голгота“ излиза на 2.XII. 1922 г. в № 23 на притурката. Два броя по-рано в нея са публикувани няколко спомена от войната. Такъв характер има дописката „Убийци“ от М. П., в която подробно е описан разстрелът на войник, дезертирал от фронта. Присъствуват войници, офицери и поп. Ето как авторът на дописката предава последните мигове преди това убийство: „Свещеникът заговори за разкаяние. Осъденият продума: Никому зло не съм сторил. Аз съм невинен. Ще трябва да умира, защото не исках да съм убийца... Другари, отмъстете за мен!“ В съ-

¹ Предговор към Избрани произведения в три тома на А. Разцветников, БП, С., 1963, стр. 5.

ция брой, в друга дописка — „Какво преживяхме на фронта“ от П. Ис. — се описва разстрелването на един подофицер, вързан на кол. Авторът на дописката нарича това „Нова голгота“, като има пред вид невинните жертви, паднали от ръката на братоубицеца. И най-после въздействие би могло да окаже и стихотворението на Д. И. Полянов „Бялата грамада“, което също навява спомени за подобни разстрели, за убити войници „със подлий Темидин куршум“.

Както се вижда, подтикът за написването на стихотворението и някои подробности около съдържанието му са могли да бъдат получени от поместените в бр. 21 на притурката дописки и „Бялата грамада“ на Полянов. Творческото възображение на поета е извършило останалата работа. То е изяснило художествената идея, моделирало е строфите, определило е ритъма, намерило е точните образи, като ги е подчинило на основния поетически замисъл. Разцветников успява да постави това в оригинална художествена рамка, да разкрие по своему безсмислената жестокост на разстрелите по фронта.

В стихотворението „Новата голгота“ е създадена особена атмосфера на напрегнато и тревожно очакване да се случи нещо жестоко и невъзвратно. Още в първата строфа поетът ни подготвя психологически за предстоящото престъпление. Чрез точно намерени за целта метафори — нощ на лунни измами, трепене на ужаса — той създава усещане за полъха на смъртта. Сякаш над нас минава нейната ледена сянка. Всяка следваща строфа от стихотворението разкрива нов момент от подготвяното престъпление. И тъпата безнадеждност в душите на войниците, и тримата осъдени до кола за разстрел израстват пред нас с почти физическа осезаемост — толкова голяма е силата на поетическото внушение. Разцветников щрихира сполучливо и грузната съвест на черния свещеник (сякаш чер бръмбар), който плахо пристъпва към осъдените, за да ги примири със смъртта. Но уплашен от проклятието им, той сякаш вижда сянката на Христос и се стъписва назад. Откъде иде тук силата на поетическото внушение? Най-вече по пътя на върното пресъздаване на преживяванията на осъдените, на психологически проникновено разкриване на техните мисли и чувства. Създава се впечатлението, че всичко е видно през очите на жертвите, оттам и тази особена атмосфера на обреченост и безизходност. Подготвил ни психологически за предстоящата кървава разправа, поетът още веднъж прекъсва своя разказ, за да създаде осезаемия образ на ужаса, за да уплътни още повече усещането за предстоящата жестокост:

И стана тихо, тихо, сякаш вредом
застинаха сребристите лъчи,
нощта се сви, задъхана и бледа...

Картината на разстрела, която е кулминационната точка в развитието на ужаса, е предадена само с два реда, но те са една сгъстена, експресивна представа за престъплението:

„Другари... Огън!“ трепет непривичен
и смесиха се кървав стон и гръм.

(В първата редакция на стихотворението от притурката на „Работнически вестник“ след петия куплет има още една строфа, в която осъдените на смърт говорят за своя идеал, осъзнали смисъла на подвига си. В следващите редакции тази строфа липсва и с това творбата е спечелила не само в композиционно отношение, като е станала по-стегната, но е избягнато разностилието, тъй като тук личат следите от по-първите опити на Разцветников в революционната поезия.)

Една от особеностите на „Новата голгота“ е баладичната атмосфера, в която е потопен разказът за разстрела. Това ще стане един от отличителните белези на поезията на Разцветников. Образът на Христос например не е проява на мистицизъм, а израз на милосърдието и състраданието на автора към загиналите. Поетът не разказва безпристрастно за това убийство, а неговото сърце се облива в кръв. Когато по-късно той преименува стихотворението на „Предтечи — 1918“, още по-ясно проличава основната идея на творбата.

С „Новата голгота“ Разцветников сякаш разкъсва завесата пред своето творчество, като успява да се освободи от явното влияние на Смирненски, за да тръгне по свой път на развитие. Разбира се, това не става като с някаква магическа пръчка. Той още не е установен като творец със своя поетика. За това свидетелствува фактът, че след създаването на такова оригинално произведение като „Новата голгота“ той пише стихотворението „Разбунтуваните“ по подражание на Е. Верхарен, в което изневерява на намерения личен тон. Едно доказателство за дългото и трудно узряване на неговия талант.

Противно на установената традиция за бързото развитие на поетите-лирици, за тяхното ранно творческо съзряване в годините на първата младост Разцветников е по-различен. Тук не става дума за липсата на талант, а за особеностите на този талант. Колкото и да е верен на идеалите на времето, на революционните борби на работническата класа, той е с по-друга закуска — патриархално-романтичен, до известна степен сантиментален и болезнено-впечатлителен. Умен и прозорлив по своя духовен склад, вдъхновен и бодър в убежденията си, той носи по-нежно, по-романтично сърце. Неговата душа в детските му години е заплънена от народната песен. Действителността не щади чувствителното му сърце и му поднася безброй разочарования и огорчения. Сърцето и умът започват да воюват помежду си — романтичният младеж и съзнателният комунист често са в конфликт. Затова може би така дълго Разцветников търси своята тема, своята творческа територия. Нему като че ли допада повече жертвеността, трагизмът на борбата, отколкото героизмът. Той като че ли повече се вдъхновява от идеята за страданието в тази борба, въпреки гръмките призови — да бъдем силни, да бъдем бодри! Разцветников повече чувства трепетите на мъката, отколкото изблиците на радостта, на усещането за щастие. Той пише като че ли с ранено сърце, като обречен, а не като победител. При него по-често се опоеизира жертвоготовността (особено в периода след Септемврийското въстание), което не е израз на слабост, а на вътрешно душевно устройство, на специфично възприемане на действителността, особеност на неговата духовна психограма.

3. „В ДУШАТА МИ ТВОЯТА ПЕСЕН ЗВУЧИ...“

Проследявайки творческото оформяне на Разцветников като поет, ние често посочвахме безспорното влияние на Смирненски. За съвременниците то е било явно. За нас е интересно да бъдат изяснени, доколкото има данни за това, взаимоотношенията между певеца на пролетарската революция и Хенри Фей, тяхното познанство и личните им контакти.

От спомени на съвременници и събратя по перо (А. Каралийчев, Ив. Мешков и др.) знаем, че двамата са се познавали добре и често са били заедно — в партийния дом, в редакциите на „Червен смях“ или притурката на „Работнически вестник“. Събирали са се и в дома на Г. Цанев, за да обсъдят нова творба на някой млад поет. Така например там е била разгледана младежката поема на А. Каралийчев „Мауна Лоа“, която по-

късно Смирненски и Разцветников продават заедно на един митинг. (По спомени на А. Каралийчев.)

Когато излиза стихосбирката на Смирненски „Да бъде ден!“, Разцветников я оценява като прекрасна и я сочи за пример на истинска поезия. В сборника „Спомени за Христо Смирненски“ (1955) се намира интересно свидетелство за любовта на Хенри Фей към творчеството на поета: „Между най-пламенните рецитатори на Христовите стихотворения тогава беше и поетът Асен Разцветников. През лятото на 1922 г. в клуба „Георги Кирков“ имаше младежка сбирка на другарите от цялата страна... На сцената в традиционната червена рубашка Разцветников пламенно рецитираше стихотворението „Москва“ от Смирненски.“¹ Този спомен е ново потвърждение на възхищението на Разцветников от своя по-млад събрат, утвърдил се вече като „певец на огнените гриви“.

Дружбата между двамата се подхранва и от общите идеали в борбата и поезията. Те се срещат на митинги и събрания, по редакции и артистични кафенета и тези срещи са оказвали несъмнено въздействие върху по-нататъшното оформяне на творческата личност на Разцветников. Наистина, както вече посочихме, отначало той се намира под неотразимото влияние на Смирненски, но постепенно в стиховете му зазвучават оригинални нотки и той започва да намира все по-сигурно свои изразни средства и форми, за да осъществява себе си като творец.

Разцветников с тревога е следял развитието на болестта у Смирненски, искрено е страдал и му е съчувствувал, защото и той се е смятал за белязан от „стръвна орисница“. Когато Смирненски ляга тежко болен, той го посещава в Горна баня, за да му вдъхне вяра и бодрост. Но смъртта отнема едно от най-прекрасните дарования в нашата поезия. Загубата на любимия пролетарски поет покрусява всички. В партийните издания се появяват проникнати от скръб и болка некролози за неговата ранна смърт. Отпечатани са и много стихотворения, в които авторите се опитват да пресъздадат образа на „слънчевото дете“. Д. Осинин — „Син на града“, Цв. Чачановски — „На Хр. Смирненски“, В. Ч. — „На певеца-борец“, А. Каралийчев и др.

На 16 юли 1923 г. излиза стихотворението на Разцветников „След погребението. На Хр. Смирненски“². То веднага става широко популярно, защото неговият автор е успял да даде най-пълнен и верен израз на мъката от ранната смърт на поета. По този начин Разцветников свързва името си със Смирненски не само като продължител на неговите традиции в пролетарската поезия, но и като автор на оригинално стихотворение за него.

„След погребението“ с право може да се нарече втора, решителна крачка в творческото развитие на нашия поет, която той прави след написването на „Новата голгота“. И тук Разцветников остава верен на изповедния тон в своите стихове, и тук създава природна картина, която хармонира с основното скръбно настроение — мъката от смъртта на любимия поет. За Смирненски скръбят всички работници „със сини рубашки и мрачни лица“. От голямото страдание избликват искрени въпроси, които терзаят до дъно душата:

Ах, кой пак за подвиг и бран ще ни стопли?

Ах, кой ще посипе стокветни лъчи?

В тези въпроси-възкличания се съдържа и признателност, и оценка, и тревога за бъдещето на пролетарската поезия. Разцветников изповядва верността си към тази поезия, готовността си да продължи нейните традиции според силите си:

¹ Вж. посочения сборник: С. Станчев, Спомени за Хр. Смирненски, стр. 117.

² Младеж, год. III, бр. 6.

В душата ми сбират се сълзи и вопли,
в душата ми твоята песен звучи.

Това признание показва колко високо е ценял той поезията на Смирненски, с каква всеотдайност се е обрекъл да бъде певец на борбата, готов да падне „разбит и ранен“.

В сп. „Младеж“ липсват последните четири строфи на стихотворението, така както ни е познато сега (те са прибавени в първото издание на „Жертвени клади“). В тях е изградена поетична представа за бъдещето със символи, които са характерни за романтичната мекота на поезията на Разцветников. Борците за светлото бъдеще, „преминали смели последния вал“:

Ще хванат там златната приказна птичка
на клонче от захарен светъл кристал.

В тези образи проличават особеностите на поетическото виждане на Разцветников. Неговите видения имат по-камерни измерения, въпреки че и те са романтично обогатени, потопени в онази атмосфера на красивата мечта за бъдещето, която е била характерна за неговото време. И докато Смирненски си представяше бъдещето като ураган от искри, когато земята ще ври, ще гори, то Разцветников в съответствие със своето душевно устройство изгражда образа на това бъдеще в по-съзерцателен план, с по-безплътни символи. При Смирненски образите имат космически измерения, те са видени в планетарен мащаб („Руският Прометей“, „Северният Спартак“). Разцветников е по-малко мащабен, по-крехък, без дързостта и творческата смелост на поета революционер и новатор. Въпреки това и в неговото творчество има революционна устремност, нов идеал и нов герой, предадени в съответствие с личния му поетически натюрел. В стиховете на Разцветников се чувства осезателно присъствието на баладични елементи. Явен е и стремежът за по-пълно пресъздаване душевността на лирическия герой, по-силно подчертана сюжетност, нещо, което е характерно за Смирненски в неговия последен цикъл „Зимни вечери“.

В пролетарско-революционната поезия у нас навлиза един друг поет, който се отличава значително от своите съвременници, но заедно с това продължава най-хубавото от традициите на Смирненски, въпреки че не притежава неговия огнен патос и вихрено въображение.

Творческият път на Разцветников до Септемврийското въстание не блести с голям брой поетически открития. Тук не става дума за издадени книги, а за отделни стихотворения. Сред тях, както вече посочихме, се открояват най-вече „Младежка песен“, „Новата голгота“ и „След погребението“. Но ние се спряхме и на останалите му опити, за да видим не само сполуките, не само явните постижения, но и несполуките. Освен това годините 1920—1923 са важни и за идейното израстване на Разцветников. Именно през тези години той се движи най-плътнo в редовете на борците-комунисти, пропагандира тяхната идеология не само със средствата на писаното слово, но и като неуморим агитатор и полемист. Няколкомесечният му престой в Австрия и Германия (от есента на 1921 до лятото на 1922 г.) му помага да види още по-добре борбата на работническата класа и в другите страни.

В месеци преди Септемврийското въстание през 1923 г. Разцветников е вече вътрешно подготвен да служи на делото на революцията. Заедно с това той е укрепнал и като творец, неговото самочувствие на поет е пораснало значително. А доверието, което му се оказва, като го сочат за приемник на Смирненски, още повече го задължава и вдъхновява. Защото мястото на Смирненски в пролетарската поезия чака поета, който да го заеме по достойнство и призвание.